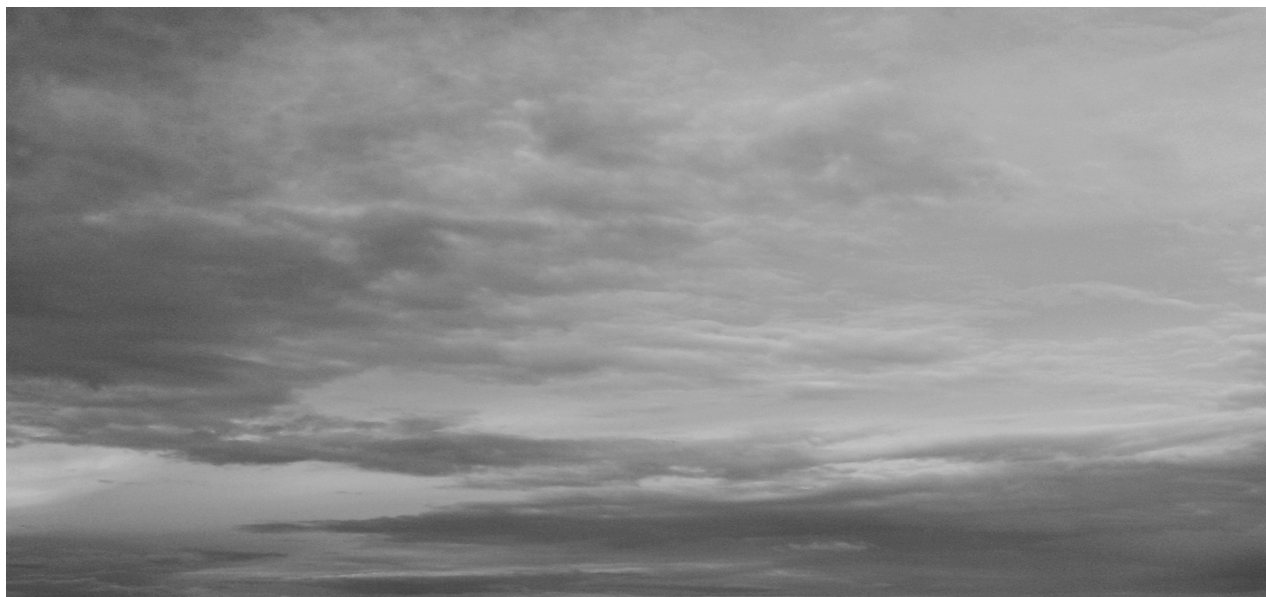

Det tillfälliga rummet

En temporär dimension av landskapsarkitektur

Karl Tyrväinen

SLU, Sveriges lantbruksuniversitet, Fakulteten för naturresurser och lantbruksvetenskap

Institutionen för stad och land, avdelningen för landskapsarkitektur

EX0529 Kandidatarbete i landskapsarkitektur, 2011, 15 hp på landskapsarkitektprogrammet, Uppsala

© Karl Tyrväinen

Det tillfälliga rummet : en temporär dimension av landskapsarkitektur

Engelsk titel: The Ephemeral Space : A Temporary Dimension of Landscape Architecture

Nyckelord: temporär, tillfällig, landskapsarkitektur, stadsrum, urbana miljöer, social, kreativ, minne, perception

Handledare: Katri Lisitzin, SLU, institutionen för stad och land

Examinator: Anna Tandré, SLU, institutionen för stad och land

Omslag: Karl Tyrväinen

Online publication of this work: <http://epsilon.slu.se/>

Sammanfattning

Syftet bakom denna uppsats har varit att belysa och skapa en förståelse för en temporär dimension av landskapsarkitektur. Uppsatsen behandlar det temporära som ett gestaltungsbegrepp och undersöker hur det praktiskt skulle kunna tillämpas samt om det finns behov i staden av tillfälliga upplevelser. Arbetet baseras på en litteraturstudie och för att bekräfta denna utfördes även en lättare observation av en temporär installation. Resultatet tyder på att ett förändrat synsätt på staden och stadens rum är aktuellt. Det tillfälliga skulle kunna berika den sociala dimensionen, våra minnen och skapa mer kreativa stadsrum. Ändå är det temporära ett relativt teoretiskt begrepp som saknar en allmän definition. Ett mål med denna uppsats har därför varit att försöka finna en definition, och att påvisa möjligheterna som finns inom det tillfälliga.

Abstract

The purpose of this study has been to highlight and generate an understanding of a temporary dimension of landscape architecture. The essay deals with the temporary as a design concept and examines how it practically could be used and if there is a need for ephemeral experiences in the city. The work is based on a literature review and to confirm the study an observation of a temporary installation was made. The results suggest that a change in mindset and approach to the city as well to the public space is relevant. The temporary aspect could enrich the social dimension, our memories and create more innovative urban spaces. However, the temporary as a concept lacks a general definition. One goal with this study has therefore been to make an attempt to find a definition, and to demonstrate the possibilities that exist within the temporary as a design concept.

Introduktion

Jag uppfattar en stor del av våra miljöer som statiska och oinspirerande. Platser konstrueras för att uppfylla några få aspekter vilket får till följd att de blir mycket funktionsstyrda. Det är en utgångspunkt som riskerar att skapa alltför likartade rum där upplevelser och intryck har svårt att utvecklas.

Stort fokus i diskussionen om stadens utformning ligger idag på att skapa det hållbara samhället. En generell uppfattning som jag alltför ofta tycker mig finna är att hållbarhet lätt kopplas ihop med en tanke om att skapa platser vars mål är att existera under en längre tid, vilket ifrågasätts med ämnet i denna uppsats.

Fastän att tiden är ett centralt begrepp inom utformningen utav våra stadsrum talar man sällan om det flyktiga och spontana. Jag tror att vi, om vi utvidgar tankesättet, kan finna kvalitéer inom det flyktiga som det permanenta kan sakna. Samhället förändras i hög takt. Tankar och idéer uppkommer lika snabbt som andra försvinner. Jag tror därför att ett behov av att gestalta med tiden som ett mångbottnat koncept är stort idag, och kommer att bli än större i framtiden. Ett koncept som skulle kunna bejaka människans behov och upplevelser om så för stunden, och som mycket väl kan infogas i diskussionerna om den hållbara staden.

I denna uppsats behandlas det temporära som en gestaltungs metod och ett verktyg som skulle kunna expandera våra upplevelser, bilder och minnen av staden. Uppsatsens mål är att påvisa och argumentera för en alternativ syn på gestaltning och vilka möjligheter som kan ges av ett förändrad förhållningsätt till rummet. Ett försök att visa hur vi kan tillämpa och fånga det flyktiga.

Syfte

Syftet med denna uppsats är att skapa en förståelse för en temporär dimension av landskapsarkitektur. Det temporära är idag ett nästan outforskat ämne inom gestaltning och vagt definierat inom de övriga arkitekturprofessionerna. En önskan har därför varit att försöka finna en definition och att lyfta fram stadens behov av tillfälliga ingrepp, som skulle kunna fungera som argument för att föra fram en temporär aspekt i rummet. Frågeställningarna i uppsatsen har således varit;

Finns det ett behov av temporär gestaltning i stadens rum och vad kan den i så fall tillföra utöver det permanenta?

Är det möjligt att arbeta med en temporär dimension och hur kan vi som utvecklar och påverkar stadens rum nyttja den?

Metod

Denna uppsats är baserad på en litteratur- och observationsstudie. Litteraturstudien är utförd efter Sven Hartmans definition, nämligen att jag som gör undersökningen läser med avsikt att finna svar på frågeställningarna samt

bidrar med egna tolkningar (Hartman 2003, s. 50). Litteraturstudien valdes som metod då den tillät mig att på djupet finna svar.

Då ”temporär” i gestaltningssammanhang saknar en allmän definition, har insamlandet av material varit svår. Jag har därför sökt litteratur och artiklar inom närbesläktade ämnen för att finna svar till uppsatsens frågeställningar, exempelvis stadsplanering och sociala aspekter.

Sökningen har främst bedrivits i databaser på Internet. De jag använt mig av är Ebrary, Google Scholar, Scopus, Web of Knowledge, den nationella bibliotekskatalogen Libris samt den svenska arkitekturtidskriften *Arkitekturs* register. De ord jag använt mig av i olika kombinationer för sökandet är; ”temporär”, ”rum”, ”landskapsarkitektur”, ”tillfälligt”, ”gestaltning”, ”stadsplanering”, och ”social hållbarhet/aspekter”, samt dess engelska motsvarigheter. I valet av material kom dess relevans att styra, båda vilka författarna är samt att jag velat ha något aktuellt sådant.

Observation utgjordes av en kvalitativ sådan och utfördes för att kunna bekräfta de teoretiska aspekterna funna i litteraturstudien. På så sätt tillför den litteraturundersökningen viss validitet. Metoden bakom observationen utgick från boken *The Good Research Guide* av Martyn Denscombe (2010, ss. 196-215), där kapitlet ”Observation” studerats och fungerat som stöd. Den kvalitativa observationen utfördes då jag som betraktare har en ökad frihet i att enbart studera ett fåtal aspekter. Undersökningen blir på så sätt tydligare och möjligen djupare.

Observationen utfördes av en temporär fotoutställning som förekom på Sergelgatan i Stockholm mellan 28 april till 31 maj 2011. Den utförda observationen ägde rum den 23 maj. För att kunna jämföra resultatet observerades även en sträcka på Drottninggatan, som uppskattades vara ungefär likvärdig med Sergelgatan i fråga om besöksryck och läge. Studien utfördes i två pass, ett på för- och ett andra på eftermiddagen.

Observationen gjordes efter litteraturstudien då Denscombe menar att man i tidigare studier kan finna några specifika aspekter att granska för att precisera sin undersökning med (Denscombe 2010, s. 200). Som observatör utgav jag mig ej för att studera det pågående förloppet, vilket enligt Denscombe ger ett mer objektivt resultat då man ej stör det naturliga samspelet (Denscombe 2010, s. 204). Jag tillät mig också att själv gå in och delta och tala med folk, vilket lämpar sig bra vid kulturella evenemang då man också förstår dess kontext och innebörd (Denscombe 2010, s. 205). Observationen utfördes även enligt Denscombes beskrivningar av att mäta förlopp i frekvenser och att under tiden också observera händelser (Denscombe 2010, s. 200). Tre aspekter kom att observeras under fem minuter vardera, totalt femton minuter. Mätperiodernas längd hade en praktiskt orsak då besöksrycket på de observerade gatorna var stort.

Avgränsningar

Utgångspunkten för denna uppsats ligger i staden. Denna uppsats riktar sig främst till de som praktiserar, studerar eller är intresserade av landskapsarkitektur, men även till övriga professioner där utformningen av stadens rum diskuteras.

Stadsplanering nämns i uppsatsen, men syftet har ej varit att granska ämnet närmare då fokus legat på att undersöka det temporära i relation till gestaltning.

Likaså diskuteras sociala aspekter samt social hållbarhet, men enbart utifrån en temporär dimension.

Det temporära behandlas främst ur ett teoretiskt perspektiv och därför nämner ej denna uppsats särskilt många exempel på projekt där tillfällighet varit i fokus.

Observationen förlades till Stockholms innerstad och utgjordes enbart av en lättare sådan. Valet av observationsplats berodde på att det under uppsatsens arbete förekom en temporär installation på den observerade platsen.

Definitioner

”Temporär är någonting som gäller bara för en viss tid” (Nationalencyklopedin 2011-05-10). Då en allmän definition för temporärt som gestaltungsmetod inte finns, har jag i denna uppsats arbetat med en egenkonstruerad arbetsdefinition. *Temporärt* kategoriseras därför i denna uppsats som ett begrepp för något som gestaltas för att medvetet existera under ett begränsat, främst kort, tidsintervall. I uppsatsen används ”tillfälligt” och ”flyktigt” som synonymer. ”Permanent” används i denna uppsats som det temporäras motsats.

Social hållbarhet utgår från människans uppfattning av miljön och vilka möjligheter den ger oss. ”Den sociala dimensionen av begreppet hållbar innebär en utveckling som går i en riktning där människornas behov och välbefinnande sätts i centrum” (Sveriges kommuner och Landsting, Vägverket, Banverket & Boverket 2007, s. 12).

Urban, urban design, är ett samlat och brett begrepp för staden, dess fysiska utformning, dess sätt att fungera samt för livet i staden (Carmona, Heath, Oc & Tiesdal 2010, s. 4). I denna studie syftar urban till staden och stadens sociala liv.

Det finns olika typer av minne och denna uppsats relaterar minne till det episodiska minnet, vilket är ”ett minne för händelser och episoder som är definierade i tid och rum och som är konkret relaterade till varje enskild persons egna upplevelser” (Nationalencyklopedin 2011-05-10). Dock behandlas minnet i denna uppsats främst som en perceptuell aspekt.

Bakgrund

Camilo Calderon skriver i arkitekturtidskriften *Arkitektur* att man länge kritiserat arkitekter och stadsplanerare för att bortprioritera det offentliga rummets sociala och dynamiska sidor till förmån för estetik och teknik (Calderon 2011, s. 12). Calderon menar att de sociala processerna som finns i det offentliga rummet ofta förbises, och att man istället konstruerar platser som är alltför statiska (Calderon 2011). Vidare argumenterar Calderon för ett utvidgat synsätt på stadens sociala aspekter, samt för behovet av det tillfälliga och spontana i stadens rum.

Det spontana trängs lätt undan när platser blir för styrda. Förvisso är en stabil grund viktig, men då rummet blir för styrt och permanent riskerar det även att bli alltför homogent enligt den brittiske geografen Tim Edensor (2005, s. 17). Platser riskerar att bli för lika varandra, vilket i sin tur kan leda till en minskad användning och uppskattning av stadens rum. Det tillfälliga skulle kunna vara en viktiga kvalité för det sociala samspelet. Ett förändrat synsätt på tiden och dess koppling till platsen är därför aktuellt.

Rummets och tidens relation till varandra är starka. I *What Time is This Place?* argumenterar Lynch för att tid och rum ”...are the great framework within which

we order our experience” (Lynch 1972 se Carmona et al. 2010, s. 241). Tiden är tveklöst ett viktigt inslag i stadens rum och i landskapsarkitekturen. Däremot diskuteras det tillfälliga och spontana mer sällan.

Att se på det offentliga rummet ur ett bredare perspektiv mer än enbart som en fysisk och funktionell plats är således av stor vikt för stadens och människans utveckling. Istället för att enbart fokusera på platsen, borde man också beakta det sociala livet (Banerjee 2001, s. 19). Denna uppsats diskuterar förhållningssättet till platsen och om det genom en temporär dimension av gestaltning är möjligt att utveckla stadens rum och sociala liv.

Resultat

Jag har i mina litteraturstudier funnit starka argument för ett förändrat synsätt på staden och stadens rum. Den temporära dimensionen innehåller olika möjligheter och ett behov av att gestalta mer flexibelt och att skapa tillfälliga upplevelser finns bland stadens rum. Jag har delat upp resultatet av litteraturundersökningen i tre olika aspekter som en temporär dimension skulle kunna tillämpas inom och som. Aspekterna belyser olika behov och fungerar även som olika typer av argument för ett utövande av temporär gestaltning.

”Sometimes considered to be a matter of working in three dimensions, urban design is actually four-dimensional – the fourth being time” (Carmona et al. 2010, s. 241).

Den sociala aspekten

För att uppnå ett hållbart samhälle måste först människans känslomässiga och sociala behov vara uppnått. Social hållbarhet är en viktig dimension och staden måste utformas så att den är människovänlig (Tham 2001, s. 61). Tham menar att människan är en kulturell varelse och att vår kulturella och sociala miljö påverkar oss mycket. ”Arkitektur och stadsbyggnadskonst måste alltså bejaka vår sinnlighet, erbjuda sinnlig lust och rik stimulans” (Tham 2001, s. 61).

Vid gestaltning har man en viss makt över hur rummet kommer att användas. Genom rummets design kan man styra den funktionella användningen samt den kognitiva upplevelsen. Utformningen har därför stor roll för hur vi uppfattar och använder staden (Carmona et al. 2010, s. 135). Det är därför ej särskilt avlägset att vid utformning av stadens rum arbeta med perceptionen, upplevelser och känslor, på samma sätt som med hur man rör sig och använder en plats. Dock finns det flera författare som påpekar att dessa aspekter lätt åsidosätts. Exempelvis menar Sébastien Marot, ganska grovt, att många platser konstrueras utan substans. Marot menar att många platser är för funktionsstyrda och tvådimensionella (Marot 2003, s. 86). Ett resultat av ett platt tänkande, utan hänsyn till vare sig sociala aspekter eller någon vidare tanke på upplevelser, är platser som hindrar och gör det svårt att kunna utveckla tankar, minnen, drömmar och känslor (Marot 2003, s. 86). Vidare hävdar Marot att vi i framtiden måste tänka större och på fler dimensioner än många redan idag givna (Marot 2003). Att konstruera nya sätt att arbeta på, kombinerat med beprövade, är viktigt för staden och uppfattningen av den.

I artikeln *Animation : a plea for urban activity in urban spaces* argumenterar stadsplaneraren John Montgomery för alternativa sätt att skapa levande och fungerande offentliga rum (Montgomery 1995). Montgomery menar att man genom tillfälliga och kulturella evenemang kan bibehålla och stimulera det sociala livet i de offentliga rummen. Genom att planera och skapa temporära konstutställningar, musikevenemang, rum och så vidare, lockar man fler personer att använda rummet och möjligheterna att mötas ökar. Kontentan av artikeln är att påvisa att den ”mjuka” infrastrukturen, såsom temporära evenemang, är lika viktig för stadens sociala liv liksom vad den ”hårda” infrastrukturen utgör, byggnader, platser, vägar och så vidare (Montgomery 1995). Ett rikt socialt liv bidrar dessutom till en ökad känsla av trygghet, något som man mycket väl kan ha i åtanke när man arbetar med staden (Carmona et al. 2010, s. 152).

Bild 1. "Das Küchenmonument" av arkitektkontoret raumlaborberlin. En plastbubbla som erbjuder rum för allt från dans till plats för buffé. En spontan mötesplats som kan skapas var som helst i staden, rentav under en bro. (Foto: Marco Canevacci).

Det spontana kan leda till att olika människor möts, möten som kanske ej hade uppstått i andra fall. På så sätt skulle udda inslag, mobila rum och dylikt, kunna hjälpa till att föra samman människor och bidra till ökad integration (Nio 2003, s. 28). Ett hållbart samhälle kan därför mycket väl innefattas av en temporär dimension, kanske rentav uppmuntra och berika det sociala livet. Platser skulle kunna förändras för en kort stund, identiteten och dess sociala habitat rentav ifrågasättas, men leva kvar desto längre i minnet (Nio 2003, s. 28).

Minnes- och perceptionsaspekten

Är det egentligen inte aktiviteter och det sociala samspelet som man drar sig till minnes och saknar, snarare än den permanenta platsen? Den frågan ställer sig Magdalena Petersson McIntyre i antologin *Mellanrummets möjligheter* (Petersson McIntyre 2009, s. 96). Marknaden behandlas i Petersson McIntyres text, och även om marknaden kan vara ett återkommande koncept, är behovet av

miljöer som inte är alltför permanenta och kontrollerade stort för spontana möten. Petersson McIntyre konstaterar att vi ofta fokuserar på att skapa alltför fasta platser, medan både minnet och den sociala aspekten är minst lika viktiga som den fysiska miljön (Petersson McIntyre 2009).

En stad förändras kontinuerligt. Stadens föränderlighet kan förstås som en del av stadens historia och minne (Zintchenko 2009, s. 60). Det fysiska kan oundvikligt alltid förändras. Däremot kan minnet bestå och leva vidare. Det mentala livet, såsom minnen och känslor, kan inte upphöra lika lätt och effektivt som det fysiska. Det kan bevaras och tas fram igen, rentav även förändras till nya bilder (Marot 2003, s. 24).

Sebastian Marot (2003) argumenterar för att det finns ett fysiskt och psykiskt minne. Det fysiska är det vi kan se och känna. Det psykiska är det vi upplever av det fysiska (Marot 2003, s. 28). Bilden av staden består därför av en kombination av de båda minnena. Liksom den fysiska miljön är det psykiska minnet, det subjektiva, alltså en viktig aspekt som påverkar vår uppfattning av staden.

Den franska filosofen och sociologen Maurice Halbwachs myntade begreppet ”kollektivt minne” 1925, med vilket han menar att minnet främst skapas inom de sociala ramarna snarare än hos individen. Minnet är mer som en process enligt Halbwachs (Halbwachs 1925 se Marot 2003, s. 30). Enligt detta resonemang bör tämligen den miljö där det sociala livet utspelar sig te sig viktig.

Med uttalandet ”The city is the locus of the collective memory” (Rossi 1966 se Marot 2003, s. 32) bygger arkitekten Aldo Rossi vidare på Halbwachs idé om det kollektiva minnet. Dock menar Rossi att staden själv är det kollektiva minnet som delas av alla invånare. Staden är det kollektiva minnets ”locus”, och Rossi menar att minnet sitter i stadens fysiska miljö samt hos invånarna (Rossi 1966 se Marot 2003, s. 32). Utifrån Rossis resonemang kan det tolkas som att staden består av både en objektiv och en subjektiv värld. Den subjektiva kan dels vara splittrad, då vi alla har olika känslor och uppfattningar, men samtidigt också kollektiv. Att arbeta med och vara medveten om minnet och den subjektiva dimensionen berikar således våra bilder av staden och dess sociala aspekt.

Bild 2. "Summer-Winter" av konstnären och landskapsarkitekten Monika Gora. Ett udda inslag under sommartid. Vilka intryck skapas hos besökarna? (Foto: Monika Gora).

Konstnären och professorn Gunilla Bandolin skriver i en artikel i *Arkitektur* vikten av tillfälliga element i staden som förändrar och expanderar de mentala bilder vi har av vår miljö (Bandolin 2010). ”Att se staden på ett nytt sätt, om än tillfälligt, förändrar stadsbilden för en längre tid” (Bandolin 2010, s. 16). Det tillfälliga och temporära kan således påverka våra bilder av staden, och leva kvar i minnet. Även om de mentala bilderna och minnet påverkar vår miljö och vår relation till den, är det en aspekt som ofta glöms bort i utformningen utav stadens rum. Minnet skulle kunna lyftas fram som en kreativ resurs, en resurs som skulle kunna utveckla våra tankar och idéer (Landry 2008, s. 44).

Den kreativa aspekten

Istället för att vara låst i idén om ett sammanhållet och fast system behöver staden blir mer öppen för improvisation (Zintchenko 2009, s. 83). Behovet av att skapa mer flexibla platser i staden som utmanar konventionella och normativa tankar och öppnar upp för mer kreativa och fria lösningar, är idag stort enligt Zintchenko (2009).

Bland de författare som påverkat debatten om kreativitet kopplat till stadens framtida utveckling under en längre tid finns exempelvis författaren Charles Landry. I boken *The Creative City* argumenterar Charles Landry för att vi bör fokusera mycket mer på sociala aspekter vid utformningen av våra städer än vad som ofta sker idag. För att göra detta måste vi enligt Landry tillåta oss att se på staden mer kreativt, då författaren menar att den fysiska utvecklingen av staden har kommit så långt den redan kan. Behov är nog så viktigt att lösa, men i Landrys *The Creative City* kan man även utläsa att det i den moderna staden är viktigt att önskningar även hanteras med respekt (Landry 2008).

Landry gör en koppling mellan hållbarhet och kreativitet i boken *The Creative City* och menar att kreativa och kulturella ingrepp skapar hållbarhet för staden. Det är lite diffust vad Landry menar med hållbarhet, men han skriver att hållbarhet handlar om fler aspekter än om miljö och ekologi, och nämner social, ekonomisk och kulturell hållbarhet som lika viktiga (Landry 2008, s. 61). I större delen av sin bok hävdar Landry att den sociala dimensionen berikas av kultur och kreativa insatser. Att den sociala hållbarheten därför gynnas av ett kreativt synsätt är inte svårt att förstå utav Landrys resonemang. Om man även väljer att tolka kultur som något som berikar människans liv och får henne att må bra, kan man mycket väl förstå även detta resonemang om kulturell hållbarhet och vikten utav det. Den ekonomiska aspekten kopplat till kultur och kreativitet är egentligen inte heller avlägsen, samma tes presenterar även författaren och professorn Richard Florida i boken *The Rise of the Creative Class*. Enligt Florida drar ett rikt kulturliv till sig ekonomiska framgångar för en stad, och han menar att kulturella och kreativa lösningar kan leda till ökad ekonomisk hållbarhet. Kultur och kreativitet för ej med sig utveckling i sig själva, utan kan exempelvis bidra till ett mer innovativt klimat som i sin tur attraherar olika typer av professioner och branscher. På så sätt kan kreativitet och en satsning på den sociala miljön utveckla staden även ur ett ekonomiskt perspektiv (Florida 2002, s. 55).

En kreativ stad utformar vi genom att tänka på problemlösning med ett öppet sinne och att tillåta oss att utföra experiment (Landry 2008, s. 13). Temporära ingrepp, installationer och dylikt, kan vara ett sätt att arbeta mer experimentellt

med problemlösning i stadens rum och skulle kunna vara ett kreativt och okonventionellt sätt att arbeta med gestaltning. Enligt Landry är det egentligen inte resultatet som är det viktigaste, utan förmågan att kunna tänka i nya banor och att våga ta risker (Landry 2008, s. 40).

Den temporära dimensionen i praktiken

Om det temporära som en praktisk gestaltungs- och arbetsmetod finns det ej särskilt mycket skrivet och undersökt. En anledning kan vara att fenomenet är relativt teoretiskt och att det öppnar upp för flera tolkningar. Jag har ändå i min litteraturundersökning funnit några förhållningssätt till hur man kan arbeta med en temporär och flexibel aspekt och följande texter är indelade efter de kategorierna.

Öppna och flexibla rum

För att kunna arbeta med och tillåta tillfälliga inslag att ta plats krävs öppna och flexibla platser. Ett sätt att arbeta med det temporära och spontana behöver därför inte per se vara att gestalta något för ett visst tidsintervall. Zintchenko (2009) menar exempelvis att man genom att utforma fler stadsrum som mer öppna också skapar utrymmen för fler möjligheter att ta plats. Om en miljö ska kunna utformas för framtida förändringar finns det stora värden i att inte skapa dem med syften som ej är föränderliga. Stadens rum måste inte nödvändigtvis bestå av permanenta lösningar och utkristalliserade planer (Zintchenko 2009, s. 83).

Då bebyggelse inte bara tillgodoser människans behov, utan också kan skapa fysiska barriärer och uppdelningar, är den öppna platsens betydelse stor. En mer flexibel användning och ett bättre mottagande för kommande förändring kan således framhävas (Koolhaas & Mau 1995 se Zintchenko 2009, s. 83).

Undersökande metod

I skriften *Parasite Paradise : A Manifesto for Temporary Architecture and Flexible Urbanism* (2003), ser man stora möjligheter med att utföra tillfälliga experiment i stadens rum som sedan kan utvärderas. Slutligen kan man efter experimentet finna lösningar som annars kunnat vara svårupptäckta. Temporära inslag kan också vara lärande på andra plan, då det handlar om att se på problem på nya sätt och att lösa dem på alternativa vis (van Oenen 2003, s. 18). Att se mer kreativt på problemlösning kan vara en god metod för att upptäcka flera potentialer i en plats.

”...licensing experiment and valuing alternative views gives people permission to think afresh and explore, conceptually and practically, leading to pilot projects that can be mainstreamed. It encourages people away from black and white alternatives, when the solution may be to use parts of different alternatives” (Landry 2008, s. 67).

Vi lär oss kontinuerligt av lyckade projekt samt av deras motsatser. Ibland är det lätt att tro att man kan undvika misslyckandet genom att försöka återskapa lyckade projekt, men då glömmar man ofta bort projektets kontext. För att skapa en kreativ och lärande stad måste våra attityder kring risker och misslyckanden förändras. Det är sällan man vågar utföra experiment i staden då man är rädd för misslyckandet. Att reflektera över ett eventuellt misslyckande leder till ökade kunskaper för framtida projekt (Landry 2008, s. 70).

Att skapa temporära rum

I litteratur har jag funnit flera antydningar om att ett förändrat synsätt på stadens gestaltning är aktuellt. Exempelvis menar arkitekten och professorn Rem Koolhaas att det i ett föränderligt samhälle behövs utrymme för experimenterande och undersökande i stadens utformning. Det tillfälliga och oförutsägbara är och kommer bli än viktigare i staden då vår värld förändras och påverkas av händelser kontinuerligt och snabbt. Samtidigt menar Koolhaas att det är av stor vikt att arbeta efter beprövade och fungerande modeller, men detta ska göras med hänsyn till utrymme för improvisation (Koolhaas 2001 se Zintchenko 2009, s. 59).

Jag har egentligen ej funnit några klara förhållningsätt till hur man kan gestalta ett rum temporärt. Ett synsätt är att man med små ingrepp, exempelvis temporära installationer och rum, ökar användningen och upplevelsen i en alltför styrd plats (Nio 2003, s. 22). Ett annat förhållningsätt kan vara att se mer tillfälligt på redan befintliga fenomen. Exempelvis skulle det kunna vara genom att finna konceptet bakom en viktig institution, såsom vad ett kafé utgör för en plats, och att skapa något annat samt göra en estetisk upplevelse utav det (van Oenen 2003, s. 17).

I övrigt har jag enbart i litteraturstudierna stött på mängder av exempel på projekt där tillfällighet varit i fokus, som i sig tyder på att det faktiskt är möjligt att skapa eller tillföra något ett rum för en begränsad tidsperiod. Att gestalta med en temporär dimension är därför möjligt och kan i högsta grad nyttjas av landskapsarkitekter eller andra som gestaltar stadens rum. Möjligheterna som en temporär dimension kan erbjuda är också många, flera som en permanent dimension kanske inte kan lyckas med. Landry nämner som exempel i *The Creative City* ett projekt i Helsingfors där man nyttjade en svaghet och skapade en styrka utav det. *Valon Voimat* var en ljusfestival som uppkom under tidigt 90-tal och hade som ursprungstanke att mildra det tunga mörkret under vintertid och påvisa att staden även kan upplevas under denna årstid. Under några veckor omgestaltades stadens rum med spännande ljussättning och projektet kom att bli ett återkommande koncept på grund av sin popularitet. Inställningen till vintern förändrades till något positivt och vikten av god ljussättning i staden belystes (Landry 2008, s. 88). Liknande ljusfestivaler är idag vanligt förekommande, här i Sverige anordnas exempelvis årligen en i Alingsås, *Lights in Alingsås* (lightsinalingsas.se 2011-05-17) samt i Uppsala har det under år 2010 och 2011 anordnats en liknande, *Allt ljus på Uppsala* (alltjuspauppsala.se 2011-05-17).

Observation av en tillfällig installation

En observation utav en temporär installation utfördes för att bekräfta möjligheten att praktiskt tillämpa en temporär dimension. Installationen bestod av en fotoutställning på Sergelgatan som pågick mellan 28 april till 31 maj 2011. Hötorgets historia behandlades bland fotografierna och installationen uppbyggdes av tio montrar som stod i mitten av gatan. Fem montrar på vardera sida skapade en smal korridor, och avskiljde äldre fotografier på ena sidan och samtida på den andra.

Bild 3. Fotoinstallationen sedd från mitten. (Foto: Karl Tyrväinen 2011).

Sergelgatan ligger i centrala Stockholm. Den del som observerades angränsar i norr mot Hötorget och utgjordes av ungefär 12 meter. För att kunna jämföra med en liknande gata observerades en sträcka av 10 meter på Drottninggatan, norr om Hötorget. Gatorna har gemensamt att de har ungefär samma användartryck, leder mot starka mål i båda riktningar och att de båda kantas av affärer, restauranger, kaféer, med mera.

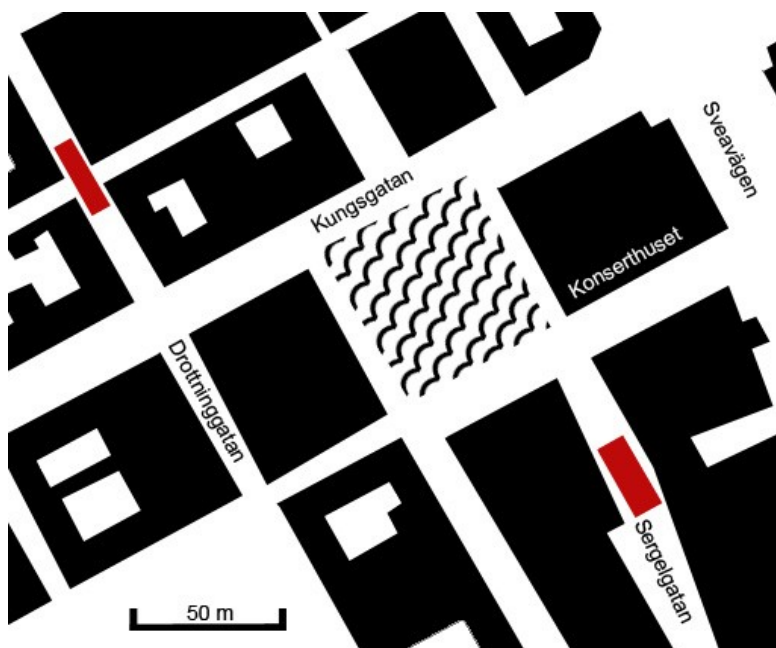

Bild 4. De röda fälten markerar observationsområdena. (Karl Tyrväinen 2011).

Utfall

Observationerna utfördes den 23 maj 2011 med ett första pass mellan klockan 11 och 12. Det andra passet utfördes mellan klockan 14 och 15. Båda platserna besöktes inom dessa klockslag. Vädret var behagligt, soligt och med en temperatur av ungefär 19 °C. I intervaller bestående av fem minuter vardera observerades antalet som passerade området, hur många som gjorde detta i ett

långsammare tempo än det övriga flödet samt hur många som stannade upp. Under tiden noterades även aktiviteter.

Under förmiddagen passerade 263 personer Sergelgatan på fem minuter. 63 personer gick i betydligt långsammare takt än det övriga flödet och 35 personer stannade upp för att titta på fotoutställningen. På Drottninggatan passerade 310 personer den utvalda observationsplatsen och 18 personer gick i ett långsammare tempo än det övriga. Under hela mätperioden, samt de avvarade minuterna, var det likväl ingen som stannade upp.

På eftermiddagen passerade 301 personer Sergelgatan under ett fem minuters intervall, 78 vandrade i en långsammare takt och 45 personer stannade upp. Även Drottninggatan uppvisade ett liknande mönster som förmiddagens observation. 352 personer passerade området, 24 gjorde det i ett långsammare tempo och 7 personer stannade upp.

På Sergelgatan där installationen förekom talade flera personer om minnet till platsen, pekade på fotografierna och berättade något för sin/sina kamrater. Andra stod tysta och betraktade fotografierna. Ett flertal tycktes uppmärksamma platsen på ett sätt de annars inte hade gjort. Både gamla och unga diskuterade utställningen, men fler äldre personer talade om gamla minnen knutna till platsen, bland annat diskuterades barndom. Många uttryckte positiva känslor över installationen och tycktes uppskatta inslaget. Några spontana möten kunde inte observeras, men tveklöst frammanade det tillfälliga inslaget fler samtal. Rörelser förekom längs gatans kanter, men många stannade även upp mitt i gatan för att studera fotografierna och ett flertal valde också att enbart passera området i mitten av gatan, genom installationen. Liknande samtal och mönster förekom under både för- och eftermiddag.

På Drottninggatan kunde inga spontana möten eller samtal noteras, mer än att flera personer som talade med varandra tycktes ha gjort det redan innan de passerade området. De som talade med någon annan gick antingen i grupp eller talade i telefon. Rörelseflöden var främst koncentrerade till gatans kanter. Liknande mönster förekom även här under både för- och eftermiddag, dock var det fler som gick i mitten av gatan under eftermiddagen, vilket främst skedde när det blev för trångt längs kanterna.

Ingen enskild grupp av besökare kunde utläsas som majoritet för varken Sergelgatan eller Drottninggatan. Detsamma gällde för de som stannade upp för att kolla på utställningen. Liknande aktiviteter förekom vid alla tillfällena vid de olika platserna; folk pratade i telefon eller med någon annan, åt glass, rökte, lyssnade på mp3, sprang, gick, strosade, med mera. Ett flertal av de som stannade upp på Sergelgatan hängav sig dock åt lugnare aktiviteter från början, såsom att lyssna på musik. Vid de båda gatorna kan konstateras att rörelseflödena koncentrerades till kanterna, men betydligt fler kunde ses gå i mitten av gatan på Sergelgatan.

Reflektion: mönster och aspekter

Omtolkat i procent, med det aktuella flödesantalet som utgångspunkt, var det under förmiddagen på Drottninggatan cirka 6 % som passerade området i en långsammare takt. På eftermiddagen drog cirka 7 % ned sitt tempo och 2 % stannade upp.

På Sergelgatan var det ungefär 24 % som passerade gatan långsammare och cirka 13 % stannade upp under förmiddagspasset. Senare var det ungefär 26 % som valde att ta sig fram långsammare och cirka 15 % stannade upp.

Resultatet tyder på att flödets takt drogs ned och att fler personer stannade upp där den temporära installationen förekom. Faktumet att många valde att gå i mitten av gatan, istället för längsmed kanterna som till stor del förekom på Drottninggatan, tyder på att uppehålls- och rörelsemönster förändrades. Alltså går det att påverka den funktionella aspekten, likaså intrycket, hos en plats med ett temporärt inslag. Således är det inte avlägset att arbeta med en temporär dimension då man vid gestaltning i viss mån kan styra den funktionella användningen samt den kognitiva upplevelsen utav rummet (Carmona et al. 2010, s. 135).

De aspekter jag funnit i litteraturstudierna angående den sociala dimensionen kan mycket väl infogas i det studerade fallet. Betydligt fler stannade upp och talade med varandra på Sergelgatan. Även om spontana möten var svåra att urskilja, ledde ändå installationen till fler spontana samtal om platsen och livliga diskussioner om platsens historia. Som Montgomery (1995) påpekar kan man via temporära evenemang påverka användningen utav det urbana rummet och stimulera det sociala samspelet. Att det udda och spontana i rummet kan leda till fler möten och berika den sociala aspekten är inte heller svårgreppbart.

Då minnet var ett aktuellt tema för installationen försvåras möjligheten att göra en analys av minnesaspekten. Flera av de jag talade med som tittade på utställningen nämnde minnet och minnet till platsen som intressant och oväntat. Vissa slutsatser är svåra att dra, men det tillfälliga inslaget i sig ledde till att fler stannade upp och fler uppmärksammade platsen de stod på. Jämförelsevis var det väldigt få som stannade upp eller saktade ned sitt tempo för att se sig omkring på Drottninggatan.

Minnet kan vara en intressant aspekt att arbeta med, men behöver ej per se kopplas till platsens historia. Snarare kan det handla om vilka bilder av staden som betraktarna för med sig (Bandolin 2010).

Den kreativa aspekten är svår att analysera, och bör nog snarare ses som en teori kring utformningen utav våra städer. Dock visar litteraturundersökningen att kreativa lösningar kan leda till ett ökat socialt samspel. Huruvida installationen var kreativ eller ej är svår att utreda, men tveklöst uppstod flera samtal kring den. Hade installation skapats med syfte att förändra rörelse- och uppehållsmönster kunde det ha varit ett kreativt och okonventionellt ingrepp. Många tycktes uppskatta inslaget, och evenemang som bryter vardagens mönster kan därför vara viktigt. En kombination av både permanenta och tillfälliga upplevelser leder till spännande och kontrastrika landskap som kan berika den sociala dimensionen (Zintchenko 2009).

Analys

Tesen jag försökt driva i denna uppsats har varit att jag trott att det tillfälliga och flyktiga kan inrymma kvalitéer som det permanenta och statiska saknar, samt att de båda kan komplettera varandra för att skapa spännande miljöer i staden. För att bekräfta tesen definierades syftet, och kom att handla om att skapa en ökad förståelse för det temporära.

Det jag fann i resultatet svarar till viss del till syftet bakom denna uppsats. Jag har lyckats definiera tre olika aspekter som det temporära kan bidra till och öka, nämligen den sociala-, den kreativa- samt minnes- och perceptionsaspekten. Således kan dessa även fungera som argument för ett ökat nyttjande av en temporär dimension. En nackdel som argument är att de till stor del enbart utgår ifrån ett socialt perspektiv. Ändock en nog så viktig dimension som ofta glöms bort i förmån för mer funktionella aspekter, vilket också Calderon belyser i sin artikel i *Arkitektur* (Calderon 2011). Den kreativa aspekten handlar förvisso om att se på staden mer innovativt och bör egentligen ses som en teori kring stadsbyggnad. Däremot svarar de tre aspekterna på uppsatsens syfte om att belysa behovet i staden av nyttjandet utav en temporär dimension. Dock ligger visst fokus på flexibilitet, och huruvida detta och temporärt hänger ihop är en tolkningsfråga där flera författare hävdar att staden är i ett stort behov av mer flexibla lösningar, exempelvis Zintchenko (2009). Kontentan är ändock att vi kan och bör ändra förhållning till platsen som den permanenta.

Att vi som utformar och gestaltar de urbana rummen kan arbeta med en temporär dimension har jag funnit bekräftelse för i min litteraturundersökning samt genom den utförda observationen. Svaret är att det definitivt är möjligt. Att tillgodose människans behov, långsiktiga som flyktiga, bidrar till goda platser och en ökad social hållbarhet.

Slutsats

Det tillfälliga kan berika den sociala dimensionen, våra minnen och subjektiva bilder likaså samt leda till mer kreativa stadsrum. Då temporära ingrepp kan utveckla rummet mer flexibelt och förändra platsen efter behov, om än för stunden, leder detta till stora möjligheter. Därför kan en temporär aspekt innehålla andra kvalitéer än det permanenta.

Då vi som utformar och gestaltar stadens rum tar hänsyn och lyssnar till människans behov, är det inte särskilt avlägset att tänka sig att arbeta med tillfälliga sådana och det tillfälliga som koncept. Att arbeta med tiden som en aspekt är därför inte något främmande, snarare berikar man rummet.

Att ifrågasätta rådande normer är essentiellt för utvecklingen av staden. Det temporära behöver inte utmana detta, men är ett okonventionellt arbetssätt och kan behandlas på många olika sätt. Det temporära väcker frågor om platsen som den permanenta och för vilka syften vi skapar rummen.

Dessvärre har jag ej lyckats finna en definition på vad temporärt inom landskapsarkitektur skulle kunna vara. Jag har under undersökningsarbetet formulerat en egen definition där det temporära skulle kunna kategoriseras som något som gestaltas för att medvetet existera enbart under ett begränsat tidsintervall. Dock är detta en relativt vag formulering då rummet i sig inte är

beständigt utan kräver kontinuerlig tillsyn eftersom våra behov förändras. Tillfälliga projekt, exempelvis installationer och kulturella evenemang, är inget nytt i det urbana rummet. Det finns åtskilliga arbeten som beskriver enskilda fall, men få som beskriver fenomenet teoretiskt. De behov som jag funnit i litteraturstudier har inte hjälpt mig att finna en definition, däremot möjliga kriterier för vad en temporär dimension och gestaltning kan utgå ifrån, nämligen;

- Den sociala aspekten: berikar och utvecklar det sociala samspelet genom att skapa spontana upplevelser och mötesplatser.
- Minnes- och perceptionsaspekten: utvecklar våra mentala bilder av staden och skapar subjektiva tolkningar och minnen av vår miljö.
- Den kreativa aspekten: skapar kreativa stadsrum som ifrågasätter konventionella lösningar och leder till flexiblare städer.

Detta är enbart en blygsam och påbörjad teoretisk förklaring. Vidare forskning och arbeten krävs för att finna en god definition och är viktigt för att kunna diskutera det temporära som en kvalité i staden.

Diskussion

Arbetet försvårades av att det temporära inte är ett utbrett, etablerat fenomen som gestaltningsteori. Litteraturundersökningen var ett försök att finna en definition och att påvisa ämnets möjligheter. Observationsstudien var nödvändig för att kunna konkretisera och praktiskt påvisa att man kan arbeta med detta fenomen.

För att förstå det temporära som en metod och för att finna en definition baserades resultatet på en undersökning kring dess behov. Angreppssättet kan te sig lite märkligt och jag ställer mig själv frågande till om det var rätt väg att gå för ändamålet. Kanske blev inte resultatet så objektivt på grund av detta.

Valet av litteratur begränsades kraftigt på grund av avsaknaden av en allmän definition. Min egenkonstruerade definition hjälpte mig i sökandet, men kan också ha styrt valet av litteratur på ett negativt sätt. Exempelvis kom den sociala aspekten att spela en stor roll i denna uppsats, likaså stadsplanering. I efterhand kan jag dessutom se att jag influerats mycket starkt av författaren Charles Landrys idéer om den kreativa staden. På så sätt kanske inte litteraturundersökningen blev så objektiv som jag hade önskat, och en av de starkaste felkällorna är att jag relaterat olika texter till ett fenomen som det knappt finns någon definition på idag.

Observationen bidrog dock till att tillföra studierna viss validitet, men även här existerar ett par felkällor. Då en kvalitativ metod användes, kan resultatet omedvetet ha påverkats av mina egna idéer och förväntningar. Endast ett par specifika mönster valdes ut för att undersökas och annan information kan ha gått förlorad. Likaså kom resultatet att generaliseras då studierna fördes i korta tidsintervaller. Observationen framställer ej heller varför de som befann sig på platserna valt att vara just där, och det hade kunnat varit intressant att veta hur folk resonerade kring utställningen och sitt agerande.

Uppsatsens resultat kan ha påverkats utav att jag tidigare inte haft några egentliga kunskaper inom det undersökta fenomenet. Förvisso har jag försökt att

kombinera detta med mina kunskaper inom landskapsarkitektur men det har främst fungerat som stöd vid sidan av. Jag har inte helt lyckats påvisa hur det temporära skulle kunna omkasta föreställningar och teorier om platsen som permanent, eller ens om det finns några utbredda sådana idéer från början. De tre funna aspekterna skulle lika väl kunna gälla som mer allmängiltiga ämnen som behöver belysas mer vid gestaltning utav rummet. Min förhoppning är ändå att denna uppsats kan visa och kanske inspirera till att utföra tillfälliga ingrepp i staden med dessa aspekter i åtanke.

Resultatet skulle kunna tolkas som att det flexibla och temporära är socialt och att det permanenta är dess motsats. Det behöver inte stämma och jag anser själv inte det. Däremot har jag fått bekräftat att det finns ett behov av att kombinera temporära och permanenta upplevelser i våra rum.

Om möjlighet gavs att fortsätta studera detta fenomen finns det några val jag hade gjort annorlunda. Behovet av temporära inslag hade jag fortfarande sökt, men inte baserat en stor del av undersökningen på det. Eftersom denna uppsats kom att behandla mestadels sociala aspekter, vore det intressant att undersöka det temporära kopplat till andra aspekter. Observationen fyller sitt syfte, men jag kan personligen tycka att en fotoutställning ej i första hand representerar en temporär dimension av landskapsarkitektur. Dock var det inte innehållet som var intressant, utan utfallet. Mest önskvärt vore att skapa en temporär gestaltning i fullskala och att därefter observera resultatet. Detta hade troligtvis givit en än djupare förståelse för fenomenet. Det hade också kunnat vara intressant att göra en jämförelsestudie av flera andra projekt där tillfällighet varit i fokus.

Avslut

Utifrån min undersökning har jag förstått att det tillfälliga kan berika den sociala dimension i staden och därför också tillföra viktiga kvalitéer i permanenta rum. Som teori kräver det temporära fortsatta studier, men det jag funnit om att skapa mer flexibla och socialt bejakande platser kan utan tvekan implementeras i landskapsarkitekturen. Jag har också fått en ökad förståelse för att människans spontana och tillfälliga behov är lika viktiga att uppfylla som hennes långsiktiga, och att vi kan och bör arbeta med dem också.

Jag har inte funnit några egentliga belägg för att behovet av tillfälliga gestaltningar ska komma att öka i framtiden. Om detta kan man endast spekulera, men jag ser redan nu stora möjligheter med denna dimension. Vad händer egentligen med våra mentala bilder och upplevelser när platser förändras? Hur påverkas de av storskaliga förändringar, såsom den kommande nybyggnationen av Slussenområdet i Stockholm? Kan man då inte nyttja situationen, som när den väl påbörjas varar i flera år, och vända upplevelsen till något ännu mera positivt och skapa spännande platser under tiden? Jag tror definitivt att man kan arbeta även på detta sätt. Att ställa nyfikna frågor och se på staden mer innovativt.

En möjlig förklaring till varför det inte finns så mycket teoretiskt beskrivet angående en temporär dimension kan vara just på grund av avsaknaden av en definition. Temporärt kan också ha en viss negativ klang då det kan innebära nödvungna lösningar i samband till förändringar. Kanske är det ovissheten inför framtiden, det som ska komma att bli permanent, som ger ordet en negativ innebörd. Eller kanske att tillfälliga inslag lätt kan uppfattas som ett sökande efter att skapa snabba effekter och kontraster, och därför inte är på "riktigt".

Att kopplingen mellan det spontana och tillfälliga faktiskt har stor betydelse för det sociala samspelet har varit överaskande att finna i denna undersökning. I sin tur bidrar det sociala samspelet till ökad social hållbarhet och därför till stadens totala hållbarhet. Kortsiktigt som långsiktigt. Det handlar inte om att söka efter effekter, det handlar om att se på staden med ett okonventionellt synsätt och att ifrågasätta rådande normer. Det handlar om att skapa spännande miljöer och att utvidga våra mentala bilder av staden.

Referenser

Allt ljus på Uppsala (2011). [Elektronisk]. Tillgänglig:
<[http ://www.alltljuspauppsala.se/start.aspx](http://www.alltljuspauppsala.se/start.aspx)> (2011-05-17).

Banerjee, T. (2001). The future of public space: beyond invented streets and reinvented places. *Journal of the American Planning Association*, vol. 67, ss. 9-24.

Bandolin, G. (2010). Staden behöver informella och föränderliga platser. *Arkitektur*, ss. 16-17.

Calderon, C. (2011). En ny form för offentliga rum som börjar i det tillfälliga. *Arkitektur*, ss. 12-13.

Carmona, M., Tiesdal, S., Heath, T. & Oc, T. (2010). *Public Places Urban Spaces*. 2. uppl. Oxford: Architectural Press.

Denscombe, M. (2010). *The good research guide: for small-scale social research projects*. 4. uppl. Maidenhead: Open University Press

Edensor, T. (2005). *Industrial ruins : Space, aesthetics and materiality*. Oxford: Berg.

Florida, R. (2002). *The rise of the creative class : and how it's transforming work, leisure, community and everyday life*. New York : Basic Books.

Hartman, S. (2003). *Skrivhandledning för examensarbeten och rapporter*. Stockholm: Natur och kultur.

Landry, C. (2008). *The Creative City : a toolkit for urban innovators*. 2. uppl. London: Earthscan.

Lights in Alingsås (2011). [Elektronisk]. Tillgänglig:
<[http ://lightsinalingsas.se/](http://lightsinalingsas.se/)> (2011-05-17).

Lynch, K. (1972). *What Time is This Place?* Cambridge: MIT Press.

Marot, S. (2003). *Sub-urbanism and the art of memory*. London: Architectural Association.

Melis, L. (red.) (2003). *Parasite Paradise : A Manifesto for Temporary Architecture and Flexible Urbanism*. Rotterdam: NAI Publishers.

Montgomery, J. (1995). Animation: a plea for activity in urban spaces. *Urban Design Quarterly*, vol 53, ss.15-17.

Nationalencyklopedin (2011). [Elektronisk]. Uppslagsord: *Minne*. Tillgänglig: <<http://www.ne.se/lang/minne/256601>> (2011-05-10).

Nationalencyklopedin (2011). [Elektronisk]. Uppslagsord: *Temporär*. Tillgänglig: <<http://www.ne.se/enkel/temporär>> (2011-05-10).

Nio, I. (2003). From cluster to smallness: flexible and temporary facilities in Leidsche Rijn. I Melis, L. (red.). *Parasite Paradise : A Manifesto for Temporary Architecture and Flexible Urbanism*. Rotterdam: NAI Publishers.

Oenen, G. van. (2003). The art of unsettling: mobile architecture and its political surplus value. I Melis, L. (red.). *Parasite Paradise : A Manifesto for Temporary Architecture and Flexible Urbanism*. Rotterdam: NAI Publishers.

Petersson McIntyre, M. (2009). Marknadshandel, mellanrum och kulturell dramatik. I Saltzman, K. (red.). *Mellanrummens möjligheter : Studier av föränderliga landskap*. Kristianstad: Makadam förlag.

Sveriges kommuner och Landsting, Vägverket, Banverket & Boverket (2007) *Trafik för en Attraktiv Stad*. 2. uppl. Helsingfors: Edita.

Tham, K. (2001) Stadens ordning, stadens lust. I Dalman, E. (red). *Tänk: 21 inlägg om framtidens städer*. Stockholm: Ordfront.

Zintchenko, L. (2009). Oförutsägharhetens urbana landskap. I Saltzman, K. (red.). *Mellanrummens möjligheter : Studier av föränderliga landskap*. Kristianstad: Makadam förlag.

Bildreferenser

Bild 1. Marco Canevacci. *Das Küchenmonument*. [Elektronisk]. Tillgänglig: <<http://www.raumlabor.net/?p=88>> (2011-04-28).

Bild 2. Monika Gora. *Summer-Winter*. [Elektronisk] Tillgänglig: <http://www.gora.se/index.php?option=com_content&view=article&id=143:summer-winter-soedergatan-malmoe&catid=91:1988&Itemid=115> (2011-06-01).

Bild 3 och bild 4. Foto och illustration Karl Tyrväinen. (2011).

Omslagsbild. Karl Tyrväinen. (2011).